

ЕМАНСИПАНТКА

Класиків варто перечитувати хоча би для того, щоб злоба дня не закривала перспективу й не позбавляла рятівного вміння розрізняти велике й дрібне, важливе й зникоме. Особливо в такі часи ціннісного хаосу, як переживаємо нині. Раз у раз нарікаючи, що рустикальні сюжети української літератури XIX століття в нашу урбаністичну епоху геть архаїчні, подосі не хочемо переглянути стереотипи, установлені ще в благословенну добу майже нічим не загроженого патріархату. Скажімо, відмовитися од нав'язлого уявлення про Марка Вовчка як про представницю достопамятного «критичного реалізму» й авторку нудних «антикріпосницьких» текстів — і визнати за нею заслужене місце «зачинательки вітчизняної психологічної прози». Глибина та витонченість аналізу душевних станів її персонажів приваблює та вражає й сьогодні. Так само, як і вміння іронічно деконструювати пафосну романтичну стилістику, риторику піднесеного й пишновеличного, якою таки серйозно зловживали навіть деякі доволі знамениті сучасники письменниці.

Марія Маркович прожила таке яскраве життя, порушила стільки пресуворих непереступних заборон, що інтерпретатори іноді більше зважали, пишучи про неї, на моральність чи гріховність її вчинків, аніж на художні тексти; її любовні романи чи не змушували забути про майстерність і успішність романів, нею написаних. Так і сталося вже переконання, що біографія цієї письменниці — ледь не цікавіша за всі її книжки. Але плітки все ж нікому ще не забезпечили місця в каноні, неймовірна слава ґрунтувалася таки на чомусь тривкішому.

У прозі Марка Вовчка, незрідка безбоязно автобіографічній, раз у раз натрапляємо на мотив Попелюшки. От тільки дочекавшись

свого принца, дівчата не почуваються в пишних палацах щасливими. Сама Марія Вілінська ще сімнадцятирічною зреклася такої ролі й відкинула пропозицію бездоганного претендента на її руку й серце. Щодо серця, то вона, здається, завжди звиряла його таємниці паперові й лише паперові.

За традиційними патріархальними уявленнями, не надто щаслива будучність цієї дівчини була наперед визначена вже в ранньому дитинстві. Народилася в збіднілій дворянській сім'ї, у селі поблизу провінційного російського Єльця. Життєві тарапати матері стали для доньки чи не ілюстрацією приреченості патріархальної жінки. Параска Данилова п'ятнадцятилітньою вийшла заміж, у двадцять вісім овдовіла, а потому ще й одружилася вдруге, незважаючи на застороги, із картярем і пияком, що радо почав проциндрювати черговий маєток. Вітчим перетворив садибу в справжнісіньке пекло, із розбоями, погромами й покараннями за найменший непослух. Рятуючи дітей, мати кинулася прилаштовувати їх поза домом. Марію відвезли в Орел, до заможної тітки, котра широко заходилася виводити небогу в люди. Купувала сукні, вчила гарних манер, вивозила на бали, адже вдале заміжжя в такій ситуації видавалося єдиним шансом.

Про ранні юнацькі роки Марії Вілінської дізнаємося з роману «Жива душа», автобіографічність якого підтвердили кілька людей, що стали прототипами персонажів. Головній героїні, таки ж Марії, тітка всякчас докоряє за те, що забагато думає: від такого непотребного заняття вже й зморшка на лобі прорізалася, а це не додає вартості на ярмарку наречених.

Попри звичку читати й думати, чимось ця сіроока блондинка з пишною косою приваблювала, бо до неї посватався, незважаючи на статус «бідної родички без посагу», один із найреспектабельніших представників місцевого вишого світу. Красень і «передова людина», та ще до того ж — власник розкішного будинку в місті й сільської садиби з англійським парком. Тітка була на сьомому небі, а коли невдячна племінниця відповіла рішучою відмовою, розгорівся, зрозуміло, страшний скандал. Попелюшка не хотіла в запропонований палац — і справа, схоже, не в тому, чи принаймні не лише в тому, що покохала іншого. Колізія широкого почуття, задля якого жертвують багатством і становищем, не актуальна ні в белетристичних сюжетах Марка Вовчка, ані в її власному житті. Марія Вілінська мотивувала своє фатальне для родини рішення коханням

до Опанаса Марковича, політичного заслання, засудженого за причетність до Кирило-Мефодіївського товариства. Він збирав фольклор, гарно співав на званих вечорах, уміло підтримував застільну розмову гарною французькою. Попри всі ці чесноти, близькі друзі Марії Олександрівни свідчили, що вона сама пояснювала своє одруження не палким почуттям, а бажанням будь-що-будь вирватися з-під опіки родини й уникнути напередзаданості жіночого побутування у світі.

Принаймні в кількох романах Марка Вовчка переможниця шлюбної лотереї не отримує бажаного. У «Живій душі» паралельно з історією бунтарки Маші показано заміжжя й найприкріше розчарування амбітної красуні Агнеси. Вона доклала неймовірних зусиль та енергії, вартої кращого застосування, щоб досягнути жаданий статус шлюбної жінки й господині. Але тихий рай обернувся нестерпною й безпросвітною нудьгою вдвох. Невдовзі по одруженні Марія бачить подругу змарнілою й виснаженою: «Вона вже не сяяла тепер задоволенням і щастям, була ніби не в настрої й дещо бліда. Її блідість була не та, що зостається на обличчі після пережитого горя чи хвилювання, не та, що покриває лице в хвилини глибокої печалі чи жагучої прикрості,— вся істота її показувала, що вона зблідла просто від нудьги; у рухах її була млявість, повіки якимось обважніли, очі зблякли, куточки рота опустилися вниз». У повісті «Три сестри» якраз та з них, що поставила на досягнення статусу заміжньої мотрони будь-якою ціною, виявилася нещасливою.

Сімнадцятирічній Марії Вілінській енергії та рішучості не забракло. Вислухавши ультиматум родини, вона йде з дому, наймає кімнату й кілька тижнів дає собі раду, заробляючи то гаптуванням-вишиванням, то репетиторством. Але за той час встигла добре переконалися, що за порогом власного дому світ — аж ніяк не гостинний: їй навіть найпростіші замовлення не хотіли давати, докоряючи неповагою до благодійників. Знаменно, що світські плітки найбільше таврували «нелякливість»: страх мав би бути чеснотою благородної панночки. «Його якимось коробило, коли він ясно згадував очікуване спокійне й нелякливе жіноче обличчя». Інша оцінка — іще категоричніша: «А по-моєму, від неї можна було всього чекати: вона, здається, живе своїм розумом і неляклива». Урешті тітка, боячись іще більшого розголосу, умовила втікачку повернутися, і невдовзі відбулося скромне вінчання.

Цю дівчину вабила не ідилія біля родинного вогнища. Для того, щоб почати щось робити в широкому світі, треба було спекатися ангела дому й обов'язків перед ним. Як і її автобіографічні героїні, не боялася жодних випробувань. А якраз злигоднів і не забракло на шляху до жіночого самоствердження. В Україні молода сім'я потерпає від безгрошів'я, помирає новонароджена донька, obsідають хвороби. Маркович був сином полтавського поміщика, який жив на широку ногу, найбільше тішився прийомами численних гостей, пустив за вітром отриманий спадок і не подбав прищепити дітям повагу до якоїсь праці. Опанас Васильович на жодній посаді втриматися довго не міг. Радо подавався в мандри записувати фольклор і жив, як птах небесний, що не мусить дбати про завтра.

Молода дружина захоплення народною творчістю поділяла, швидко вдосконалила знану ще з Харкова, де вчилася в пансіоні, українську й почала писати. Коли Пантелеймон Куліш, що мав у Петербурзі друкарню й збирав матеріали для «Записок о Южной Руси», отримав із провінційного Немирова рукопис зовсім невідомої авторки, — то по всіх усюдах із захватом заговорив про відкриту ним перлину.

А особисте знайомство влітку 1857 року з чарівливою двадцяти-трьохлітною письменницею стало початком палкого роману. У грудні вийшла книжка її «Народних оповідань», метр Куліш дбайливо виконав роль редактора й порадника. Здається, він причетний і до появи псевдоніма, створеного за співзвучністю «Марія Марковичка — Марко Вовчок». Це якраз доба, коли жінки все активніше заявляють про себе в літературі. Окрім усього іншого, іще й найдоступніший для них спосіб заробляти, не покидаючи дому. Однак цей етап у розвитку жіночої творчості називають імітаційним: обираються чоловічі псевдоніми, здебільш акцентуються універсальні (що в патріархальній спільноті синонімічно чоловічим) цінності й ієрархії значень. Марія Маркович і її ровесниці мали на кого взоруватися: всеєвропейська слава Жорж Санд ставала все яскравішою. Небувалий випадок, коли жінка-авторка справила потужний вплив на творчість багатьох першорядних письменників-чоловіків. (Утім, незалежність водночас і дратувала, бо ж розхитувався такий зручний порядок, де не було конкуренції, а сама гендерна приналежність дозволяла почуватися сильнішим і мудрішим за менш щасливих представниць людського роду. В авторитарній і відсталій Росії, де становище жінки ще певною мірою визначалося старими приписами «домострою», навіть

найавторитетніший критик, що представляв прогресивних західників-європеїстів, наймовірно популярний Віссаріон Белінський міг написати від щирого серця й без зайвих церетелів: Жорж Санд обстоює жіночу емансипацію через «бажання мати можливість задовольняти непристойні пристрасті»¹. Зрозуміліше й не скажеш...

Марко Вовчок подібних звинувачень також не уникла. Дуже швидко з'явилися тріщини в стосунках із Пантелеймоном Кулішем. Він шалено закохався, кинув дружину, будував плани спільного майбутнього. А вона раптом дозволила собі не згодитися з Кулішевими правками «Народних оповідань». Жовчний іпохондрик, він не просто образився, але й почав поширювати найбрудніші інсинуації. Як же це, редактор перетворив недосконалі початківські тексти в художні шедеври, це він вивів сором'язливу провінціалку в люди! У листах він то обіцяє накласти на себе руки, то дріб'язково докоряє за невдячність, то погрожує. Навіть і псевдоніму приписує пророче значення, натяк, мовляв, на «вовчу» натуру невдячної белетристки. Довічним ворогом Марії Олександрівни залилася й Кулішева дружина, не надто популярна письменниця Ганна Барвінок. Що ж, успіх, та ще й такий феноменальний, далеко не завжди прощають. Як дотепно сформулював проблему їхніх стосунків В. Домонтович, «Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі».

Приїхавши до Петербурга, вона одразу опиняється в нурті українського культурного життя. У північній столиці в п'ятдесяти—шістдесяті роки ХІХ століття втілювалося багато українських проєктів. Гуртуються земляцтва, виходять книжки, готується вихід першого українського журналу «Основа», з яким впродовж 1861—62 рр. співробітничатиме й Марко Вовчок. Зустрічалися на прийомах у Василя Білозерського; він служив у канцелярії військового генерал-губернатора й міг собі дозволити велику квартиру. Білозерський і став видавцем та офіційним редактором «Основи». Іще один, український за духом, літературний салон — дім Варвари Карташевської. Донька чернігівського поміщика Якова Макарова й племінниця історика Миколи Маркевича, ця українська красуня була освічена, дотепна, розумна й вміла згуртувати в себе земляків. 23 січня 1859 року відбулося знайомство Марка Вовчка з Тарасом Шевченком, котрий щойно повернувся із заслання. І зустрічалися вони

¹ Белинский В. Полное собр. соч.: в 13 томах. — М. — 1953. — Т. 1. — С. 226.

часто якраз у Карташевської. Захоплений поет присвячує авторці «Народних оповідань» вірш «Недавно я поза Уралом...», звертаючись «пророче наш, моя ти доне!», називаючи виблаганою в Бога «молодою силою» української літератури. А невдовзі ще й zorganizував складчину й від імені громади подарував золотий браслет. Шевченко зі свого трагічного досвіду знав, як мистецький талант потребує підтримки й опіки.

Бував у салоні Карташевської й Тургенєв. Коли він спитав Шевченка, що варто читати, аби вивчити українську, поет ентузіастично порадив: Марка Вовчка. Іван Тургенєв зіграв велику роль у творчому становленні Марії Маркович. Він, широко захоплений, допомагає налагоджувати зв'язки у видавничих колах. Переклав російською «Інститутку», яку опублікували авторитетні столичні «Отечественные записки». У закордонну поїздку її хотів супроводжувати Куліш, але Марія Олександрівна остаточно з ним пориває й вирушає до Німеччини з Тургенєвим. Далі була Франція, де вона прожила з маленьким сином сім років, заробляючи лише пером. Її працездатність неймовірна: нові повісті й оповідання українською й російською мовами, нариси, переклади, твори для дітей. Дуже важливим стало співробітництво з видавцем і літератором П'єром-Жулем Етцелем. Він, зокрема, знайомить письменницю з Жулем Верном, неймовірно популярним натовді автором фантастичних романів. Зачарований аристократизмом і естетичним смаком дивовижної жінки, як і її бездоганним відчуттям найтонших нюансів французької мови, Верн віддає Марії Маркович ексклюзивне право на переклад своїх текстів російською. Етцель зумів налагодити доставку гранок так ефективно, що її російські переклади виходили в Петербурзі майже водночас із паризькими оригіналами.

Талант Марка Вовчка розвивався навдивовижу стрімко. У 25 років публікує книжку, що одразу ж ставить її в ряд канонічних класиків. Цей неймовірний успіх означав, що слід шукати нової манери, адже читацькі очікування тепер були дуже високими. І Марко Вовчок засвідчує новий рівень майстерності психологічного аналізу, уміння передати таке багатство й розмаїтість душевних станів персонажів, якого вітчизняна проза тоді ще не знала. Психологічним шедевром стала повість «Три долі».

Її рання проза — це часто жіночі сповіді, імітації живого голосу селянок-кріпачок. У суспільстві, де патріархальна сваволя сливе нічим

не обмежується, навіть щире кохання здебільшого обертається трагедією. Жінки, що намагаються протистояти сваволі й обстоювати власну свободу, виявляються приреченими. Лише рятівна здатність упокорювати пристрасті дарує коли не щастя, то принаймні примирливо-лагідне прийняття світу, облаштованого за якимись вищими й не завжди збагненними законами.

Саме так оцінює свій вибір і оповідачка «Трьох доль». Мотивації тут уже не соціальні, а переважно психологічні. Хима, Катря та Маруся фатально закохуються в писаного красеня Якова Чайченка, і кожна з них по-своєму переживає драму нерозділеного почуття. Перша, ні на що не сподіваючися в своїй сирітській залежності, змогла сказати собі «годі», притлумити пристрасть і уникнути більших страждань.

Горда й свавільна Катря добивається принаймні хвиливої взаємності. Але на заваді її щастю стає деспотичний батько. Він щиро хоче для доньки гарної долі, але вважає себе вправі зробити вибір за неї, у згоді з власними й тільки власними уявленнями й ціннісними пріоритетами. Тут не йдеться про соціальні негаразди й принуку злиднів: і дівчина, і її обранець — із заможних родин. Марко Вовчок варіює дуже важливий у всій її творчості мотив сваволі й залежності, насильства, яке виявляється на мікрорівнях, у стосунках між найближчими людьми. Її проза часом видається студією над самою природою зла, якого не можна уникнути в людських стосунках. Батько по-своєму дуже любить Катрю, але, схоже, не вважає жінок самовладними індивідами. Дружина змогла з ним ужитися, покірливо стелячись під ноги й зрікшися власної самості. Ціною такої жертви отримала чоловікову підтримку й турботу. Але Катря вдалася в батька й переробити власну натуру не може та й не хоче.

Непоступлива й норавлива, дівчина скористалася одним-єдиним шансом на непокору й обстоювання власної гідності, який давала їй та історична доба. Монастир — унікальне місце, де можна сховатися від родинного примусу. Але ціною зречення своєї тілесності й чуттєвості, власне, згодившись стати безстатевою істотою. Жінка тільки й може відповідати християнському ідеалові через таку мазохістську відмову. (Марко Вовчок, до речі, започатковує дослідження християнської аксіології в її стосунку до статусу жінки; цю проблематику потужно розвине, уже в наступному, модерністському, поколінні, Леся Українка.) У «Трьох долях» розкрито якраз

нехристиянські мотивації Катриного вибору. Амбітна дівчина таки обстояла своє право вибору. Вона і в обителі живе не смиренням, а жагою помсти. Не приїхала навіть на похорон, з'явилася вдома тільки для оформлення спадку на користь монастиря. Відчужена й байдужа, нічим не цікавиться, шепоче молитви, але все ж у якийсь момент оповідачка пізнала давню палку вдачу своєї давньої подруги. Вона не знайшла ні смирення, ані душевного спокою, нею й надалі володіє дух помсти й ворожнечі. Її кредо далеке від християнської любові до ближнього: «Кожен чоловік другому — ворог великий, ворог лихий. — промовила з опалом: очі заіскрились, задрижали уста: пізналася мені давня Катря. Огнем да полум'ям од неї пахнуло — як колись». Отже, смирення з гордості, спосіб уникнути приниження й упослідженості. Де вже тут говорити про релігійні цінності й Божі заповіді.

Третя дівчина, мовчазна й покірлива Маруся, таки вийшла заміж за Якова, добре знаючи, що він її не кохає. Вважала, що любити важливіше, аніж бути любленою. Зносила чоловікові зради, покутувала його вину перед законом. Таке самозгубче почуття — не менш сильне, аніж у її суперниці. Але і в цьому випадку жінка платить за торжество пристрасті самозреченням, приниженням і стражданнями.

Почасти і в «Трьох долях», а ще більше — у повісті «Інститутка» увиразнюється й посилюється авторська іронія. Дворянські гнізда різного штибу представлені такими собі більшими чи меншими ярмарками суєти й марнославства, провінційними сценами, на яких невдатні актриси претензійно грають завчені ролі. (Між іншим, уже в цьому ранньому творі відчутна суперечність між способом оповіді, тобто імітацією голосу простосердої дівчини-кріпачки, та необхідністю розкрити складні психологічні колізії, представити різнобічні характеристики й точки зору. Згодом оповідь від першої особи поступить місцем об'єктивному авторському зображенню.) Доля панночки-інститутки — ще один варіант сюжету про марнотність жіночого патріархального існування. Роки навчання, освіта, книжки, музика були тільки осоружною й неунікною прелюдією до єдинозначущої біографічної події — одруження. Свій інститут жертва традиційного дівочого виховання згадує як найгіршу муку й неволю: «І морено, і мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, і десяте, і п'яте... товчи, та товчи, та й товчи!.. Нашо мені те знати, як по небу зорі ходять, або

як люди живуть поза морями, та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...»

(Марія Вілінська в Харківському закладі для благородних дівчат страждала якраз від кпинів і переслідувань таких-от панночок, адже одна з небагатьох не мала покоївки, сама заплітала коси й дбала про вбрання, тож вважалася у тій ієрархії оцінок особою нижчого рангу. Інтелект жодного значення не мав, і то не лише для однокласниць, а й для вчителів. Її твори з літератури учитель із такою ж старанністю розмальовував численними зауваженнями, як і будь-чий інші. Урешті тринадцятилітньою вона змогла відстояти власне рішення й покинути науку для наречених.)

Після весілля, яке мало би бути щасливим фіналом успішної жіночої кар'єри, героїні Марка Вовчка відкривають якраз безпросвітно нудні будні, у яких просто нікуди себе подіти. Енергійна й амбітна панночка-інститутка якраз тоді й осягає безнадійну порожність власного життя: дні заповнюються тільки сварками з чоловіком і наймицками та ще гостюванням у сусідок, яким також нічим урізноманітнити розмови. А що влада над кріпаками необмежена й майже абсолютна, то це й сприяє розвиткові найгірших рис вдачі: примхлива наречена з роками стає деспотичною самодуркою, яка тільки й здатна переживати сильні емоції, караючи підлеглих. Може, пильніший інтерес до того, як ходять зорі на небі, і що діється за далекими морями, засвоєння астрономії й географії допомогло б заповнити нестерпно довгі дні якимись цікавішими справами.

У патріархальній родині ця несвітська виморочлива *нудьга*, породжена безсенсовістю існування, часто стає для героїв Марка Вовчка найстрашнішою карою. Коли одружилися без кохання, із принуки батьків чи непереборних обставин. коли на милування нема силування, жінки часто знаходять єдину розраду в загарливих сварках через дрібниці або в упосліджуванні слабших. А чоловіки іноді звужуються тікати з домашньої в'язниці в широкий світ. Марко Вовчок любить таких химерних персонажів, Інших, відчужених од загалу шукачів якихось для них самих не зовсім ясних і збагнених смислів чи речей.

У шерезі маргіналів, що їх ніяк не загоджує звичайне селянське існування, не тішить господарство й зиск, щонайперше згадується герой оповідання «Не до пари». Ця історія кохання починається, як нічим не захмарена ідилія. Ніщо не стоїть на заваді щастю.

Вродлива, господарна, заможна Парася з великого кохання виходить заміж за свого обранця. В очах сільського загалу Семен Палій, попри маєтність, і розум, і вміння заворожити цікавою розмовою, постає диваком. Його їсть чи то якась хвороба, чи наслання, бо як інакше пояснити нехіль прийняти віками незмінний триб життя дбайливого господаря. «А Семен Палій той — та був на все село чудний та дивний. Багатир був, а жив, як убогі люди живуть. Він, було, не придбає, а втеряє, ярмаркуючи. Чи він продає, чи він купує, то все не на користь собі, усяке його ошукає, аби хто схотів. Не те щоб він був так собі: розумна в його голова була, і словом він, було, упоїть тебе, як медом; а проте — дивний, якийся дивний із його чоловік був. Таких людей я й не бачила. Було, іноді на його ніби щось найде: лежатиме цілісінський день у городі, наче недужий, або ніч проблукає по степу, по полю. Хто його знає, що йому!». Чоловікову іншість не змогла ні прийняти, ні змінити його дружина. Парася таки цілком відповідала міркам селянських ідеалів і бажань. Семенові просьби вона вважає таки ж виявом його дивацтва. Споглядання, поцінування краси в цінник господарських чеснот не входило. Хіба інстинкт догоджання коханому змушував Параску прикидатися: «Ото, було, уліті, як сидимо в садку, він мені показує: “Дивись, яка вода чиста! Як в очеретах гуде, — слухай!..” То я спершу, було, не дивлюсь, не слухаю — не хочу. “Лучче я тебе поцілую!.. — було, кажу йому. — Що мені там дивитись?” Бачу, що він здвигає брови, то я вже потім і прислухалась, і придивлялась: начебто зроду того не бачила, — йому на вгоду. Знов, умер тут отой Лисенко, та вдова продавала худобу, — я просила його: “Купи! Дешево купиш у неї”. А він мені: “Сирітським добром забагатіти хочеш, Парасю!”. А я йому доводжу, що все одно куплять люди. “Та не ми!..” Бачу, що йому слухати тее чогось гірко, я й замовчала собі». Дуже характерично в гіркій словіді Парасі оте «чогось гірко». Вона так і не зрозуміла, що ж стало між нею та чоловіком, що занастило їхню молоду любов. Така безталанність їй судилася, а покірність долі — знову ж таки чеснота другої статі.

Оповідачка-тітка запам'ятала зятя «гордим та спокійним». Спокій чи не від певності в правоті власного життєвого вибору, переканості в тому, що не покориться вимогам несправедливого соціуму. Його обраниця на таку висоту піднятися не змогла, може, якраз гордості їй і забракло.

Психологічно близька колізія розгорнена в повісті «Дяк», тільки тут вона побачена чоловічим поглядом. Ще одна історія дивака-маргінала, який не хоче бути впійманим світом. Юнак у якийсь момент чи не лякається маркітної безальтернативності свого життєвого шляху. Усе визначене обставинами народження й незavidним місцем у суспільній ієрархії. Сирота відбуває науку в добросердного дяка й колись заступить його на службі. Просту науку засвоїв швидко, а відтак зіткнувся з випробуванням, що його мусили витримати кілька Вовчкових героїв. «Що Лукаш знав, те я вже вивчився, роботи в мене було небагато — так я тинявся, до всього доглядаючись, до всього дослухаючись, і було мені так якось ніяково... От наче чогось я не второпав, наче щось от тут, коло мене, та я його не знайду, не знаю, де воно... наче я нічого не знаю, наче дурний». Хлопця вабить дорога: «Якраз із наших вікон видно було дорогу, шляшок битий звивався до міста, — у місті я бував <...> Так вився ж той шляшок кудись далі за те місто... І поверзлось мені, що оце і є він, шлях мій, що аби я ним пішов, то усе б собі знайшов...»

Мандри виявилися нещасливими, побитим і змученим вернувся блудний син до села. Депресивну нехить до світу мало би вилікувати кохання, але тут уже непереборною виявилася соціальна нерівність. Розлучений із коханою, мусив одружитися з попівною, батько якої взявся прилаштувати зятя на службу. І тоді знову прийшла давня знайома — нудьга. Слово це з'являється в тексті раз у раз, із кожною зміною життєвих обставин героя все частіше. Його зусилля тільки й спрямовані на те, щоб небажаної гості позбутися, але всі вони марні. Після розлуки з нареченою «спершу було трудно, а далі нудно. Нудно й вбого. Не той чоловік убогий, що багатства стратив, а той, що не дбає ні об чім, що йому нічого не маниться. <...> я страх як занудився — нічого було мені не треба, і все мені докучало; виїду між люди, гніваюся, що попав у те джерело; сиджу самотній, скаржуся, що мене вітер і сонце обіжає, літо й зима, осінь і весна — усе у світі».

Скруха знов погнала дяка з рідного дому: «Тоді напала на мене туга ревная, невсипуща, невгавуша, лихая й невмолимая — вона мене пхала кудись пріч, далі, далеко... Вона мене толкала з місця, пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями...» Однак після повороту знову «нудно, пусто, трудно», знову мучить самотність і душевна безпритульність. Одруження порятунку не принесло, хіба гірку переконаність, що «не всі, голубе мій,

в морі топляться — більше в калюжах». Врешті дяк знову піддався пориву — і назавжди покинув домівку, пішовши у світ, аби побачити, «чи не гірш там, де інш».

Успіх «Народних оповідань» і перших повістей розкрив перед письменницею нові обрії. Вона невтомно пише, сподіваючися ще й на постання в Петербурзі давно очікуваного українського часопису. Якраз в «Основі» й було вперше опубліковано «Інститутку» (російський переклад з'явився друком раніше за оригінал). Невдовзі повість переклали чеською, українська авторка здобуває популярність у кількох слов'янських країнах.

А тривала закордонна мандрівка обдарувала зустрічами з видатними сучасниками. У Німеччині Марія Олександрівна вчить італійську й англійську, багато читає, опиняється в самому нутрі тодішніх філософських, інтелектуальних шукань і дискусій. Нею захоплюється знаменитий російський емігрант Олександр Герцен, зробивши навіть повірницею своїх особистих таємниць. Її гостювання в його домі в Лондоні сприяло налагодженню й особистих, і ділових контактів. Вона читала господареві свої оповідання. Згодом знову зустрілися в Бельгії. Для знаменитої газети «Колокол» Марко Вовчок надіслала кілька матеріалів. Герценівський «Колокол», що видавався спершу в Лондоні, а згодом у Женеві, був тоді трибуною вільної думки, там друкувалися й українські автори, зокрема Микола Костомаров, Андрій Потебня. Герцен познайомив її з легендарним лідером польської політичної еміграції Йоахимом Лелевелем, що для української гості було тим важливішим, з огляду на її зв'язки в польських революційних колах і незмінні польські симпатії. Дружні стосунки склалися з відомим критиком Миколою Добролюбовим. Опанас Маркович почувався на чужині неприкаяно, не знаходив ані занять, ані заробітків, і невдовзі вирішив повертатися на батьківщину. Прощався з дружиною й сином ненадовго, але сталося так, що він уже ніколи більше їх не побачив.

У Дрездені Марія Маркович зустріла своє велике кохання й віддалася йому безоглядно. Громадянський шлюб із молодим російським правником Олександром Пассеком скандалізував навіть її ліберальних закордонних приятелів. Герцен, якого дивно було б підозрювати в прихильності до патріархальних засад, написав 1861 р. Тургеневу: «Ти на неї маєш вплив (мабуть, вона на тебе — більше) і, коли ти хочеш бути їй корисним, постав її на ноги й виплутай зі світу поганих

спліток, подвійних кохань, кокетства й брехні. Бо Жорж Санд не через те велика письменниця, що багато капостей робила». А врешті й сам Іван Тургенев застерігав Марію Маркович, дізнавшись про її від'їзд до Рима з Олександром Пассеком та Сергієм Єшевським: «Поміркувавши з приводу мого листа, Ви сами впевнитесь, що Вам не можна йти далі тією самою ж доріжкою»². Такий стиль життя толерувався, коли йшлося про першу статтю, але жінку судили за іншими стандартами. Хоча літературна слава Марка Вовчка теж ґрунтувалася аж ніяк не на «капостях», а її працездатність була просто феноменальною.

Олександр Пассек приїхав у Європу збирати матеріали для проекту переобладнання російських тюрем. Звідси в листах Марії Маркович інтерес до цієї теми, причому письменниця акцентує увагу на становищі ув'язнених жінок та дітей. «Після переоблаштування тюрем сподівалися на організацію колонії для дітей, для хлопчиків, і раз, якби це прийняли, тоді те ж саме можна було б влаштувати й для дівчаток — от Вам розгадка того, про що Ви питали. Я весь час давно вже роздумую й гадаю, як краще це влаштувати, якщо буде можливість»³.

Емансипаційний рух цікавить її повсякчас. Вона стежить за газетними публікаціями, обговорює новини в листах. Не раз нарікає на марнотність і беззмістовність жіночого існування. У російських романах ідея емансипації й антипатріархального спротиву виявиться вже з усією одвертістю.

Ці роки, середина шістдесятих, були чи не найшасливішими в житті Марії Маркович. Утікаючи від міської метушні, на якийсь час зняли будиночок у селі біля Булонського лісу. Жили богемними комунами, дружили з російськими художниками-стипендіатами. Один із них, Карл Гун, намалював її портрет, який вважав чи не найкращою своєю роботою. У листах Марія Олександрівна іронізувала, що вона надто «гордо» виглядає, як наполягав художник, у чорній оксамитовій сукні, сидячи в оббитому оксамитом же малиновому кріслі. Утім, чорні оксамитові сукні вона любила, якраз у таких незмінно з'являлася пізніш і на петербурзьких прийомах, — їх називали «журфіксами», — які влаштовувала редакція журналу «Отечественные записки».

² Цит. за: Домонтович В. Проза. Три томи. — Сучасність. — 1989. — Т. 2. — С. 190.

³ Марко Вовчок. Твори: у 6-ти томах. — Т. 6. — К.: Державне видавництво художньої літератури. — 1956. — С. 430.

Вона почала друкуватися не лише в Росії, але й у Франції. Жан-Поль Етцель публікує в дитячому «Журналі виховання та розваг» її казки, деякі оповідання вийшли окремими книжками. Найбільший успіх випав повісті «Маруся». Доба Руїни, постать гетьмана Петра Дорошенка віддавна цікавили письменницю. І вона взялася описати героїчну місію дівчини-підлітка, котра супроводжує посланця із Запоріжжя до Дорошенка, в оточений ворожими заставами столичний Чигирин. Майстерно вибудований сюжет із пригодами, нападами, перевдяганнями, засідками й втечами тримає читацьку увагу аж до самого трагічного фіналу. Кінематографічна виразність важливих деталей, описів не може не захоплювати. Етцель, між тим, отримавши переклад, взявся адаптувати текст. Він дописав розлогі пояснення, надто сентиментальні, як на стиль прози Марка Вовчка, повчальний фінал. І потому вважав себе законним співавтором «Марусі». Це була його манера співпраці, так сталося не лише з Марком Вовчком, але й кількома британськими авторами. Козаків він чомусь назвав російськими (щоправда, в окремому виданні легенда знову стала українською). Повість користувалася великим успіхом, невдовзі Французька Академія відзначила її Монтіонівською літературною премією, врученою лише Етцелю. Про іноземну авторку чомусь просто забули. Із цього приводу у французькій пресі навесні 1879 р. навіть розгорілася полеміка, на адресу видавця лунали звинувачення в плагіаті й вимоги розкрити ім'я справжнього автора. Врешті Етцель змушений був визнати, що він лише адаптував текст.

У Парижі Марко Вовчок познайомилася зі Львом Толстим, котрий запропонував їй співробітництво в журналі «Ясна Поляна». Однак її тексти, схоже, були недостатньо дидактичними для задуманого видання.

1864 року вона змогла зреалізувати давній задум. У Парижі гастролював композитор Едуард Мертке, котрий став згодом капельмейстером Люцернської опери. Художник Карл Гун домовився з ним про співпрацю з Марією Маркович. І Мертке записав із її голосу 200 українських народних пісень. Опанас Маркович узявся збирати гроші, із неймовірними труднощами здобули цензурний дозвіл. І частина цих записів таки була видана. До речі, згодом Едуард Мертке, уже живучи в Німеччині, написав «Шість експромтів на українські теми».

Страшним ударом для письменниці став Валуєвський циркуляр 1863 року. Це означало цілковиту неможливість друкуватися українською. Українські письменники ХІХ століття змушені були публікувати свої твори в російській періодиці. Адже всі україномовні видання уможлиблювала тоді переважно меценатська підтримка. Лише зі зміцненням національного руху вже в останні десятиліття віку двомовності можна було нарешті зректися. (До речі, коли Григорій Квітка-Основ'яненко чи Євген Гребінка писали, як і Марко Вовчок, російською й друкувалися в петербурзьких видавців, то в Австро-Угорській імперії Іван Франко чи Ольга Кобилянська часом публікували свої тексти польською або німецькою.)

Марко Вовчок якраз була одною з небагатьох вітчизняних авторів, що заробляли лише письмом. Заборона означала цілковиту втрату українських гонорарів, залишалися, насамперед, переклади. Писала відтепер переважно російською. У певні періоди, зокрема й живучи у Франції, Марія Маркович завдяки своїй неймовірній працездатності заробляла непогано, але ніколи не вміла ні економити, ані заощаджувати на майбутнє. Друзі жартували, що вона демократка у творчості, але аристократка в побуті й приватному житті. До того ж вона ще й оплачувала навчання сина Богдана, намагаючись вибрати гарні школи й пансіони.

Від'їзд у Росію прискорила трагічна подія. 1866 року Олександр Пассек помирає, повернувшись із Англії, де в нього загострилися погано заліковані сухоти. Марія Олександрівна боролася до останнього, вивезла коханого в Ніццу, хоч і знала про остаточні лікарські присуди.

Життя доводилося налагоджувати заново. Опанас Маркович кликав дружину з сином у Чернігів. Він після тривалих митарств таки знайшов непогану посаду, зняв велику квартиру й сподівався зажити з родиною. Але для Марії Олександрівни це вже було незворотнє минуле.

На вокзалі в Петербурзі її зустрів кузен Дмитро Писарєв. Радикальний літературний критик, у свої двадцять шість років «володар дум» російських нігілістів, як тоді любили висловлюватися, щойно вийшов із ув'язнення, провівши більше чотирьох років в одиночній камері Петропавлівської фортеці. Його естетичні погляди, зневага до класики, зведення ролі письменника до посередника-популяризатора між науковцем і неосвіченим натовпом, підкреслення

переваги корисного над прекрасним — усе це не могло не видаватися Марії Маркович надто екстравагантним. Але обожнювання молодшого, талановитого й знаменитого чоловіка не могло не лестити. Зближували ще й спогади дитинства: колись Марія проводила багато часу в Знаменському в тітки Варвари Писаревої. (Зрозуміло, тепер ці стосунки викликали спротив усієї родини її обранця.) Вони починають разом працювати над перекладами — першим було «Життя тварин» Альфреда Брема. Смерть Писарева під час їхнього спільного відпочинку на Балтійському морі стала для неї ще одною життєвою трагедією.

Марія Олександрівна робить усе можливе, аби започаткувати якесь українське видання. Закрилася «Основа», Пантелеймон Куліш і Василь Білозерський пересиджують непевні часи, згодившись на службу в упокореній після повстання Варшаві. Вона заїжджає до польської столиці, аби з ними зустрітися. Але ні про що не змогла домовитися.

Пробує знайти нових людей, листується зі студентом Московського університету Феліксом Волховським, який задумав видання «Українського збірника». Волховський походив із відомої української шляхетської родини, його прадіда вважають одним із імовірних авторів «Історії русів». Марко Вовчок віддає для збірника свою повість «Дяк», але невдовзі Волховського арештовують за причетність до організації в Москві української громади. (Згодом він відбуде ще кілька судових процесів, через Японію й Канаду втече з сибірського заслання, співробітничатиме в еміграції з Михайлом Драгомановим.) У Петербурзі врешті ніби знаходиться видавець, що береться підготувати зібрання її творів, у перший том якого мали ввійти «Народні оповідання». Авторка списується з давнім приятелем Данилом Каменецьким. Він свого часу вів справу Кулішевої петербурзької типографії, багато допомагав Марії Олександрівні. Тепер, після Валуєвського указу, опинився аж у Пермі на посаді ревізора контрольної палати. Однак усі ці зусилля ні до чого не привели.

Російська проза Марка Вовчка, особливо романістика, переважно іронічна, навіть саркастична. Іронія спрямована на патріархальні засади, так звані «нові люди», що прагнуть революційних суспільних змін, протиставлені провінційним дідичам, які обмежуються ліберальними тирадами про народ на званих вечорах у сусідів. Фінал її роману «В глушині» несамохіть асоціюється із викликом ібсенівської Нори.

Мані, героїні почасти автобіографічній, також вистачило рішучості покинути свій ляльковий дім, рожеву дівочу вітальню, аби відчуті вабливість нелегкої дороги в широкий світ, де її не оберігатимуть, як витончену порцелянову статуетку, але й — не поневолюватимуть. Не робитимуть вибір за неї. У сприйнятті поміщика Володимира Хрущова, молодого чоловіка, «поступовість», «позитивізм» і ліберальність якого таки закінчувалася акурат на жіночому питанні, бо пов'язати своє життя із самостійною непатріархальною нареченою він, попри кохання, виявився нездатним, — якраз ця «рожева кімната», облаштована в згоді із чоловічими уявленнями про ідеальний простір, стала символом родинного ідеалу. Рожевий ляльковий дім, який він облаштовує для Мані, заповідав ангельську покірність облагодіяної чоловіком обраниці. Натомість свавільна дівчина осквернила священний і згармонізований простір... стосами книжок: «Так, у ній мало жіночності, — робить висновок Володимир Петрович. — Що вона зробила з цією бідною рожевою кімнатою, яку він так турботливо й так вишукано облаштував! Купи книжок, чорнильні плями. Так, у ній мало жіночності... Вона готова говорити цілими годинами про такі речі, від яких інші жінки тільки здригаються... Утім, він сам почасти винен: нащо він давав їй без розбору читати всілякі книжки? Але хто міг передбачити, щоб сухі статті могли так діяти, могли так захопити молоду закохану жінку? Коли жінка кохає, у неї виростають крила, вона зрікається всього довкола, вона захоплена своїм почуттям: їй не до мітингів у Манчестері, не до розташування селянських хат...» Ця пародія на сентиментальний любовний дискурс тим гостріша, що насправді ображений молодий чоловік лукавить: він добре знає, що підтримував розмови про «мітинги в Манчестері», аби виглядати в дівочих очах розумним і прогресивним, непорівнянно кращим від своїх провінційних сусідів. До того ж, усі ці тиради про силу почуття, яке змушує забути про все на світі, ніколи не виголошуються із використанням іменників чоловічого роду: «йому» не треба зрікатися всього, цей обов'язок тяжіє тільки над жінкою. Вирішивши, що життя з цією «Жанною д'Арк» обіцяє йому небагато насолод, наш ліберал заспокоюється в обіймах прекрасної сусідки, яка ніколи не звабиться книжками й статтями. А Маня втікає з дому й мчить у Петербург. Почувши про можливість для жінок здобути якусь професію.

Задзеркаллям, у яке могли б зазирнути емансиповані автобіографічні героїні романів Марка Вовчка, зворотним боком будуарного

шастя в рожевому інтер'єрі могла би стати історія, із епічним спокоем розказана в прегарній повісті «Тюлева баба». Це сюжет про непримиренну війну між двома господарями — незрівнянне у своїй гостроті розвінчання патріархальних цінностей. Завершується повість пасажем, який ніби виводить дрібну кухонну сварку у філософський, буттєвий вимір: «Годы идут, и война идет у Глафиры Ивановны с Анной Федоровной. Только смертью, должно полагать, война их прекратится. А смерть, и самая дальняя, не за Бог весть какими горами...» А почалося непримиренне виснажливе змагання з того, що молода невістка захотіла перевершити тітоньку, опікунку свого чоловіка, у кулінарній майстерності. Пристрасті тут розгорілися неймовірні, бо ніяких значиміших, масштабніших подій, аніж приготування, на заздрий подив сусідкам, незрівнянного печива для гостей, у цьому світі не відбувається. Ампула обох героїнь визначене як «бездоганна господиня». Найбільшим досягненням старшої був «смугастий крем», секрет якого ніхто з приятельок так ніколи й не зміг виманити, натомість Глафіра Іванівна перемогла у виснажливому двобої за висоту й пишність великодньої бабки. Патріархальний рай постає під пером Марка Вовчка таки надто вже непривабливим.

У Петербурзі Марія Маркович задумує нове видання — журнал «Переводы лучших зарубежных писателей». Цензурний дозвіл таки вдалося отримати, хоча в супровідній довідці пріснопам'ятного жандармського Третього відділення написали, що вона «в літературі дотримується прогресивно-демократичного погляду й не проти відстоювати жіночу емансипацію»⁴. Фактичним співредактором журналу стала близька подруга Марії — Надія Білозерська. Василь Білозерський, скориставшись можливістю втекти до Варшави, кинув її із дітьми, і література стала для талановитої жінки засобом заробляти на життя. До перекладацтва залучили переважно жінок, серед авторок була й мати Марії Маркович. Матеріальна підтримка жінок — програмна засада редакції журналу. Популярності видання сприяли публікації нових романів Жуля Верна в перекладах Марії Маркович.

Саме із перекладацьким скандалом пов'язане фатальне рішення Марка Вовчка покинути столичний Петербург і відійти від активної літературної роботи. Річ у тім, що конкуренція в цій царині була

⁴ Літопис життя й творчості Марка Вовчка. — К. : Дніпро. — 1969. — С. 197.

величезною. Журнал Марії Маркович заважав багатом заробляти гроші. Вона часом підписувала переклади, зроблені іншими людьми, користуючись узвичаєною формулою «за редакцією». І коли у виданих казках Андерсена виявили плагіат, спалахнула гостра полеміка. Закон не було порушено, він допускав використання попередніх перекладів у певних відсотках. Але опоненти апелювали до моралі й вимагали змінити несправедливий закон. Відбувся третейський суд, з'явилася гостра звинувачувальна стаття про письменницю. До речі, сам Г.-Х. Андерсен дивувався, чому навколо такого дрібного інциденту стільки галасу.

Неприємна історія почасти визначила рішення Марка Вовчка покинути Петербург. Але тільки почасти. Була ще причина суто особиста, родинна таємниця, яку розкрили аж за сто років. У столиці їй велося непросто. 1873 року «Отечественные записки» друкують роман «Тепле гніздечко», невдовзі починається публікація «В глушині». Письменниця задумує його продовження «В столиці». Паралельно терміново, із номера в номер, письменниця перекладає «Таємничий острів» Жуля Верна для журналу «Магазин иностранной литературы». Але домашні клопоти видавалися нерозв'язними. Син Богдан, здобувши університетський диплом математика, захоплюється народовольськими ідеями. У квартирі письменниці переховуються його друзі-нелегали, під вікнами часто чергують жандарми.

У липні 1875 року в Богдана народився нешлюбний син. Як на ті часи, тавро «незаконнонародженості» позбавляло людину дуже багатьох можливостей. І бабуся вирішила врятувати внука від такої долі. Мати просто кинула дитину Марії Олександрівні — і більше ніколи потому не захотіла її побачити. Хлопчика спершу віддали на хутір батькам Михайла Лобача-Жученка. Він давно був своєю людиною в родині Марковичів. Марія Олександрівна цінує його відданість і врешті зважується пов'язати з молодим чоловіком свою власну долю. Можливо, поява внука також вплинула на це рішення. 19 січня 1878 року вони обвінчалися — і знаменита авторка Марко Вовчок просто зникла з Петербурга. Нікому не лишила адреси, ураз обірвала всі зв'язки й справи. Лобача-Жученка змогли влаштувати на службу, і в Ставрополі, де вони поселилися, усі вважали маленького Бориса сином респектабельного подружжя. Аж до вступу в університет він не знав про обставини свого народження, бабуся називав мамою. Нові клопоти захопили жінку. Вона старається дати

внукові більш прикладну освіту, захоплює Жулем Верном — і Борис Лобач-Жученко стає морським офіцером.

Проте мрія про родинну ідилію, тихе гніздечко далеко від життєвої суєти виявилася ілюзорною. Щасливою у своєму самотності вона так і не стала. Коло спілкування вимушено обмежувалося родиною. Заробітків не вистачало, гонорари приходили хіба епізодично. У провінційних містечках вона викликала підозру: велика бібліотека, передплачує іноземні журнали... Навіть і в такій глушині її якимось дивом зумів знайти невгамовний Ж.-П. Етцель. Гроші за переклади, які вона знову для нього робила, ставали іноді попросту рятівними.

Між тим, її слава як української письменниці росла. Після російського повного зібрання творів, що вийшло в Саратові в останні роки XIX віку, 1902 року і в Києві з'явився двотомник української прози. Однак на прикладі Марка Вовчка з усією виразністю бачимо, що канонізація жінки-письменниці відбувалася в ту пору значно складніше й драматичніше, аніж коли йшлося про її колег-чоловіків. Отож, вітчизняна патріотична спільнота не хотіла вірити, що ця росіянка змогла так пізнати душу українського народу й так бездоганно опанувати мову, аби бути авторкою «Інститутки» й «Трьох доль». Як незрідка траплялося в XIX столітті з жінками, що здобували літературне визнання, почали дошукуватися «справжнього» автора, котрий за неї писав. Першим цю версію запустив в академічний обіг, здається, професор Омелян Огоновський, але в усному варіанті вона побутувала й раніше. Претендентів на почесну роль не бракувало. Підносили Опанаса Марковича. От, мовляв, це він, шляхетний і закоханий, писав «Народні оповідання» і від широти душі робив своїй дружині такі подарунки. Інший варіант — Пантелеймон Куліш: тут досить було поширювати його ж власну інтерпретацію. Молода авторка щось там прислала метрові, а він перетворив ті чернетки в справжні шедеври. Небажання «прийняти» Марка Вовчка в українське письменство засліплювало багатьох. Скажімо, Олена Пчілка вважала її «нахабною кацапкою, що вкрала українську личину, почесний вінець прекрасного українського автора»; натомість Леся Українка, за спогадами Климента Квітки, «незвичайно високо ставила Марка Вовчка і з приводу відомих ревеляцій Куліша, який писав, що Марко Вовчок добре писала, доки він їй помагав, говорила, чому ж

сам Куліш так добре не міг написати»⁵. Потрібні були текстологічні дослідження, зроблені аж у двадцяті роки, щоб розвіялися будь-які сумніви. Як підсумовував Микола Зеров, переглянувши рукописи, «Куліш міняв правобережний колорит Вовчкової лексики (сліди життя на Поділлі, у Немирові) на лівобережний, але ніяких істотних змін, справжньої печаті майстра на ученицьких спробах, у його зразках художньої редакції немає»⁶.

Як на сьогодні, то розвіяти міф про несправжнє авторство можуть і гендерні студії. Адже Марко Вовчок достатньо одверто пропагує ідеї жіночої емансипації, наголошує небезальтернативність заміжжя як єдиноприйнятної для жінки статусу. Про це йдеться, зокрема, і в фіналі «Трьох доль». До того ж, зосередженість на психологічних мотиваціях волелюбних, цілеспрямованих дівчат, навіть коли йдеться про кріпачок, також вочевидь пов'язана із перейнятістю авторки ідеями хоча б того Джона Стюарта Міла (зроблений нею російський переклад «Поневолення жінок» вийшов 1869 року).

У двадцяті роки, коли відбувалася модернізація класичного канону, Марко Вовчок привернула увагу дослідників із кола київських неокласиків. Белетристичний доробок аналізував Микола Зеров, В. Домонтович написав романізовану біографію, цитатно назвавши її «Мовчуще божество». Вона тоді особливо зацікавлювала як авторка, що чимало зробила для утвердження українських тем у французькій літературі. На тлі доби українського реалізму виглядала таки екстравагантна. Захоплювала й майстерністю психологічного аналізу, і безбоязно іронічною деконструкцією самих засад патріархального світопорядку.

Вірджинія Вулф колись нарікала, що їй найбільше заважала у творчості відсутність традиції жіночого письма. От якраз тому Марка Вовчка так любила й Леся Українка, і Ольга Кобилянська, інтертекстуальні перегуки з нею знайдемо і в інших жінок-авторок модерністської доби. Вона стала першою жінкою в нашому класичному каноні. (Прикметна Шевченкова ентузіастична готовність назвати своєю літературною наступницею таки ж гідну «доню»!) А потому вже принаймні було на кого взоруватися: після Марка Вовчка успадкування відбувалося не лише від літературних батьків — до синів, але й від

⁵ Спогади про Леся Українку. — К. : Радянський письменник. — 1963. — С. 229.

⁶ Зеров М. Твори: у 2-х томах. — К. : Дніпро. — 1990. — Т. 2. — С. 229.

матерів — до доньок. Може, не в останню чергу тому в Україні початку ХХ століття з'явилися першорядні авторки, які й змогли модернізувати вітчизняне письменство. Леся Українка цей міжпоколіннєвий зв'язок відчувала, стверджуючи, що пізнавати душу української людини чи не найкраще таки за текстами Марка Вовчка.

Віра Агеєва